

סימן ג'

כפייה על המצוות (ח ע"ב)

א. תירוץ ר"י בתוד"ה "אכפיה" וקושיית הנתיבות עליו

איתא בגמרא (ח ע"ב):

אמר מר: אין עושין שררות על הצבור פחות משנים... מאי שררותא? אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה: לפי שממשכנין על הצדקה ואפילו בערב-שבת. איני? והא כתיב (ירמיה ל, כ): "ופקדתי על כל לוחציו", ואמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: ואפי' על גבאי צדקה? לא קשיא: הא דאמיד, הא דלא אמיד. כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמר, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.

וכתבו תוס' (ד"ה "אכפיה"), וז"ל:

וא"ת: והא בפרק "כל הבשר" (חולין קי ע"ב) אמר כל מ"ע שמתן שכרה [כתובה] בצדה אין ב"ד של מטה מוזהרים עליה וגבי צדקה כתיב (דברים טו, ח) "כי פתוח תפתח את ירך לו" וכתביב (שם, פס' י) "כי בגלל הדבר הזה יברכך" ... ולר"י נראה, דבצדקה כופין משום דאית בה לאו דכתיב בה (שם, פס' ז) "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ" וגו'...

כלומר, כיון שבמצוות צדקה יש גם לאו, אפשר לכפות על מצות הצדקה ואע"פ שמתן שכרה כתוב בצדה.

והקשה בעל הנתיבות בספרו **בית יעקב** (ח"א, ח"י' מסכת כתובות דף מט ע"ב ד"ה "בא"ד")¹: במסכת בבא-קמא (דף נו ע"ב) נחלקו רבה ורב יוסף לגבי שומר אבידה: לדעת רבה דינו כשומר חנם, כיון שאינו מקבל הנאה כלשהי על שמירתו. אך לדעת רב יוסף דינו כשומר שכר, ונחלקו מהי סברתו: "א שנחשב כאילו מקבל שכר, כיון שבשעה שעוסק בטיפול באבידה נפטר מלתת פרוטה לעני², משום שעוסק במצווה פטור

¹ קושיית הבית יעקב היא על דברי התוס' בכתובות שם בד"ה "אכפיה רבא" שהקשו כקושייתם כאן בב"ב ואחד מתירוניהם הוא: "ועוד, דבצדקה איכא תרתי לאוי לא תאמץ ולא תקפוץ", כמו שכתבו כאן בשם ר"י.

² הפטור הזה הוא רק כאשר שומר האבידה מטפל ממש באבידה, כגון שוטח לצרכה וכדומה, אך לא כל זמן שהאבידה נמצאת בביתו (תוס' ב"ק דף נו ע"ב בד"ה "בההיא הנאה").

ממצוה אחרת. ו"א, כיוון שהתורה ציוותה להשיב אבידה ושעבדה את השומר בעל-כורחו לכן הוא דומה לשומר שכר.

ולפי הטעם הראשון בדעת רב יוסף קשה על תירוץ ר"י, שהרי הדין "עוסק במצוה פטור מן המצוה" פוטר רק מקיום מצות עשה אחרת, אך ודאי לא אומרים לו לאדם לעבור על לאו כיון שהוא עוסק במצווה אחרת. ולפי תירוץ של ר"י בתוס', במצוות צדקה יש גם לאו, וא"כ כיצד שומר האבידה נפטר מלתת פרוטה לעני בשעה שהוא מטפל באבידה, הלא בכך שאינו נותן פרוטה לעני הוא עובר גם על לאו של לא תאמץ ולא תקפוץ? ונשאר בצ"ע.

אמנם הפרי מגדים (ב"פתיחה כוללת", ח"ב אות כט) כותב, שיש לחלק בין כאשר עובר על הלאו ב"קום ועשה" שבאופן כזה לא אומרים שלעוסק במצוה מותר לעבור על לאו, לבין מקרה שנמנע מלעשות מעשה ב"שב ואל תעשה", כמו בנידון דידן, שהעוסק בשמירה על האבידה נפטר מלתת פרוטה לעני ועובר על לאו שאין בו מעשה ("לא תקפוץ" ו"לא תאמץ"), ובזה כן אומרים שפטור. ולפי דבריו מיושבת קושיית הבית יעקב.

אך בעל הבית יעקב כנראה חלק על דברי הפמ"ג, וסבר שאין לחלק בין לאו שיש בו מעשה לבין לאו שאין בו מעשה, ולכן נשאר בקושיא.

ב. תירוץ קושיית הנתיבות

כדי לתרץ את קושיית הבית יעקב, נקדים הקדמה קצרה:

גרסינן בקידושין (לג ע"ב-לד ע"א):

כל מצות עשה שהזמן גרמא אנשים חייבין ושנים פטורות. ת"ר: איזוהי מצות עשה שהזמן גרמא? סוכה, ולולב, שופר, וציצית, ותפילין. ואיזוהי מצות עשה שלא הזמן גרמא? מזוזה, מעקה, אבידה, ושילוח הקן.

והקשו התוס' (שם, ד"ה "מעקה"), הרי במצוות מעקה, אבידה ושילוח-הקן נשים חייבות גם לולי היו אלו מצוות שלא הזמן גרמן, כיוון שבמצוות אלו יש גם לאו: במעקה – "לא תשים דמים בביתך" (דברים כ, ח), בהשבת אבידה – "לא תוכל להתעלם" (שם, פס' ג) ובשילוח-הקן – "לא תקח האם על הבנים" (שם, פס' ו), וא"כ בלאו הכי נשים חייבות בהם בגלל הלאו שיש במצוות אלו?

ותירצו, שבכל המצוות הללו, ישנם מצבים שיש רק עשה בלי לאו: במעקה – לא שייך הלאו "לא תשים דמים" אלא רק כשבנה בית על-מנת שלא לעשות בו מעקה.

אך אם היה בדעתו לעשות מעקה ולאחר שבנאו התחרט על כך, או שנפל המעקה, נשאר רק העשה וממילא לולי היתה זו מצוה שלא הזמן גרמא נשים היו פטורות. וכן באבידה ובשילוח-הקן ישנה אפשרות שתהיה רק מצות עשה בלי הלאו. ע"ש בתוס' שהרחיבו לבאר.

הרמב"ן (בקידושין שם, סד"ה "הא דקתני") תירץ קושיא זו באופן אחר:

ולי נראה, שעיקר מצותו עשה, שאין לאו שבו אלא לקיים העשה, דכתב רחמנא "ועשית מעקה" תחלה והדר "לא תשים דמים בביתך", כלומר לא תעכב מלעשות מצוה זו. ולא שאין בו מעשה אחר אלא קיום עשה שבו הוא, ואלו היו נשים פטורות מעשה היו פטורות אף מן הלאו, שאין הלאו אלא קיום העשה...

כלומר, כאן הלאוין הם רק "תוספת" על המצווה ואינם מגוף המצווה. ולכן מצוות אלו הן מצוות עשה, כיון שעיקרן הוא "עשה" והלאו נכתב לשם זירוז.

לכן, אילו במצוות מעקה, אבידה ושילוח הקן הזמן היה גורמן, היו נשים פטורות מהן, כיון שאם הן נפטורות מהעשה ממילא נפטורות גם מהלאו הנלווה אל המצווה.

ולפ"ז ניתן לתרץ את קושיית הבית יעקב, שהוא-הדין במצוות צדקה: הלאוין "לא תקפוץ" ו"לא תאמץ" אינם חלק מגוף המצווה, אלא תוספת בלבד שנועדה להזהיר ולזרז לתת צדקה. וא"כ, אדם שנמנע מלתת צדקה אינו עובר על לאו בפני עצמו. לכן כאשר האדם עוסק בשמירה על האבידה הוא נפטר מלתת פרוטה לעני, וכיוון שנפטר ממצוות העשה שיש כאן, ממילא גם אינו עובר על הלאו.³

ג. שיטת הרשב"א בדיון "בל תגרע"

באותו עניין: נחלקו ר' אליעזר ור' יהושע במשנה בזבחים (פ ע"א):

...הניתנין במתנה אחת שנתערבו בניתנין במתנה אחת (רש"י: כגון דם בכור שנתערב בדם מעשר בין בכלול בין בכוסות) – ינתנו במתנה אחת, מתן ארבע במתן ארבע – ינתנו במתן ארבע, מתן ארבע במתנה אחת – ר"א אומר: ינתנו במתן ארבע, ר' יהושע אומר: ינתנו במתנה אחת. אמר לו רבי אליעזר: הרי הוא עובר על "בל תגרע"? אמר לו רבי יהושע: הרי הוא עובר על "בל תוסיף"? א"ל רבי אליעזר: לא נאמר "בל תוסיף" אלא כשהוא בעצמו. א"ל ר' יהושע: לא נאמר "בל תגרע" אלא כשהוא בעצמו. ועוד א"ר יהושע: כשנתת עברת על "בל תוסיף" ועשית

³ ועי' בספר קובץ שעורים על ב"ב אות מח, שכתב כעין זה.

מעשה בידך, כשלא נתת עברת על "בל תגרע" ולא עשית מעשה בידך".

מכאן הוכיח הרשב"א (ר"ה טז ע"א, ד"ה "למה"), שאדם שנמנע מלעשות מצווה, עובר על "בל תגרע". ולכן לגבי הניתנים במתנה אחת, שנתן אפילו מאה פעמים, אינו עובר על "בל תוסיף". וז"ל:

...וכן הניתנין במתנה אחת אם נתן באותו קרן אפי' מאה פעמים ליכא משום בל תוסיף, והכא נמי אם תקע וחזר ותקע אפי' מאה פעמים באותו היום ואפי' מתכוין למצוה ליכא משום בל תוסיף דלא אמרו התם דאיכא משום בל תוסיף אלא במה שהוא מוסיף מדעת עצמו כגון כהן שהוסיף ברכה משלו ואי נמי ישן בשמיני בסוכה במתכוין למצוה ואי נמי במה שאירע במקרה שנתערב מתן אחת במתן ארבע וכיוצא באלו, אבל במה שעמדו חכמים ותקנו לצורך אין כאן בל תוסיף...

אך בעל השאגת אריה (סי' כט וסי' מא) חולק ע"ז וסובר שרק מי שעושה חלק מהמצווה עובר על "בל תגרע".

ולכאורה קשה, וכי אשה שאינה מצווה על מצוות שהזמן גרמן עוברת על "בל תגרע"? אלא ודאי, שאינה עוברת כיוון שאינה מצווה, והכוונה באיסור "בל תגרע" היא, שאין לגרוע מקיום מצווה שחייב בה. והוא הדין במצוות "לא תקפוץ" ו"לא תאמץ", שמי שמצווה על מצוות צדקה יש לו את הלאוין הללו, אך מי שפטור מזה (כמו העוסק במצוות השבת אבידה), נפטר ממילא גם מהלאוין. וכנ"ל.

אמנם לשיטת הרשב"א קשה, שאם יש "בל תגרע" גם למי שאינו עושה מצווה שלמה, מדוע תוס' מקשים כיצד כופין על מצוות הצדקה הרי זו מ"ע ששכרה בצדה, והוצרכו לתרץ שיש בצדקה גם לאו, הרי מ"מ בכל מצווה יש גם לאו "בל תגרע" וא"כ ניתן לכפות על כל מצוות עשה אע"פ ששכרה בצדה מכיון שבכל מ"ע יש גם לאו, אליבא דהרשב"א?

אלא על כרחנו לומר, שהרשב"א חולק על החידוש של תוס', ויסבור שגם אם יש לאו במ"ע שמתן שכרה בצדה, עדיין א"א לכפות על קיומה, שאם לא נאמר כן יצא לפי הרשב"א שאין לך מצווה שא"א לכפות עליה.

והרשב"א יתרץ את קושיית תוס' כאחד התירוצים האחרים שמובאים בתוס'.

ד. תירוץ הריצב"א בתוד"ה "אכפיה" וקושיית התומים

ועוד תירצו שם תוס' בשם הריצב"א:

ולריצב"א נראה, דהא דאין ב"ד מוזהרין על מצות עשה שמתן שכרן בצדה היינו **דאין נענשין**. וכן משמע בירושלמי דהמוכר את הספינה וההיא דכל הבשר (חולין קי ע"ב) דלא הוה מוקיר אבוה וכפתוהו ואמר להו שבקוהו ה"פ אינכם מוזהרין להכריחו עד שיעשה כשאר מצות עשה דאם א"ל עשה סוכה ולולב ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו כדאמר בהכותב (כתובות פו ע"ב)...

איתא בכתובות (צב ע"ב):

אמר רמי בר חמא: ראובן שמכר שדה לשמעון באחריות וזקף עליו במלוה, ומת ראובן, ואתא בעל חוב דראובן וקטריף לה משמעון ופייסיה בזוזי, דינא הוא, דאמרי ליה בני ראובן: אנן מטלטלי שבק אבון גבך, ומטלטלי דיתמי לבעל חוב לא משתעבדי.

כיוון שיש כאן גם מצוות כיבוד אב, ב"ד אינם כופין על מצווה זו של פריעת בעל חוב, כיון שמצוות כבוד אב שכרה בצדה⁴. והגאונים תיקנו שאין גובים מיתומים.

והקשה **התומים** (סי' קז סק"א) כמה קושיות:

א. שנינו במשנה בכתובות (פד ע"א):

מי שמת... והניח פירות תלושין מן הקרקע – כל הקודם בהן זכה בהן. זכתה אשה יותר מכתובתה, ובעל חוב יותר על חובו, המותר – רבי טרפון אומר: ינתנו לכושל שבהן, רבי עקיבא אומר: אין מרחמין בדין, אלא ינתנו ליורשין, שכולם צריכין שבועה ואין היורשין צריכין שבועה.

ובגמ' שם:

הניח פירות התלושין. ורבי עקיבא, מאי איריא מותר? כולהו נמי דיורשין הוו! אין הכי נמי, ואידי דאמר רבי טרפון מותר, תנא איהו נמי מותר. ור"ע, תפיסה לא מהניא כלל? אמר רבא אמר רב נחמן: והוא שתפס מחיים. ולרבי טרפון, דמנחי היכא? רב ושמואל דאמרי תרוייהו: והוא שצבורין ומונחין ברשות הרבים, אבל בסימטא לא; ורבי יוחנן וריש לקיש דאמרי תרוייהו: אפי' בסימטא. דון דייני כר' טרפון, ואהדריה ר"ל לעובדא מינייהו; אמר ליה רבי יוחנן: עשית

⁴ "פבד את אביך ואת אמך למען יארכו ימיך על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך" (שמות כ, יא). וכן: "פבד את אביך ואת אמך כאשר צונו ה' אלהיך למען יארכו ימיך ולמען ייטב לך על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך" (דברים ה, טו).

כשל תורה. לימא בהא קמיפלגי, דמר סבר: טעה בדבר משנה חוזר, ומר סבר: טעה בדבר משנה אינו חוזר...

ולכאורה, איזו טעות יש כאן, הרי אם הדיין רצה לכופ, הרשות בידו לעשות כן, וה"נ כאן שנתן לבעל-חוב את המטלטלין המונחים ברה"ר?

ב. מדוע הוצרכו הגאונים לתקן תקנה חדשה, הלא מפורש בגמ' בכתובות שב"ד אינם כופים לגבות מיתומים כיוון שיש להם מצוות כיבוד אב ואין ב"ד כופין על מצווה ששכרה בצדה, ויכלו הגאונים לתקן שיכופו על מצות כיבוד אב, שהרי אע"פ שב"ד אינם חייבים לכופ, מ"מ הרשות בידם ויכולים לכופם!?

ג. ועוד, בתפיסה שלאחר מיתה קי"ל שמוציאין מיד התופס, ולמה יזדקקו ב"ד לכופ לבטל מצות עשה דאורייתא של פריעת בעל חוב?

ה. תירוץ הנתיבות על קושיית התומים

הנתיבות (ביאורים; סי' קז סק"א) תירץ את קושיית התומים, וז"ל:

ולפענ"ד נראה, דאף דמוטלת מצוה על היתומים לפרוע, חיובא דגופא הוא דאיכא, אבל מ"מ גוף המטלטלין אינן יוצאין מרשות היתומים אף שתפסן שכנגדו, והרי הן של היתומים ושכנגדו אסור להשתמש בהם, וגם הן גזל בידו כשמחזיק בידו. וגם הבית דין אינן יכולין להגבותן להמלוה שיהיו שלו, רק הבית דין יכולין לכופ עד שיאמר רוצה אני, אבל כל זמן שאין היתומים בעצמן מחליטין, הדבר אינו מוחלט, וגזל הוא בידו. ולכך, אם תפס מוציאין, כדי שלא יעבור אלאו ד"לא תגזול" כשמחזיק החפץ בידו, כי מה בכך שהיתומים עוברים על מצות עשה, מ"מ אין לו על החפצים כלום.

כלומר, עצם תקנת הגאונים היא שלא יצטרכו לכופ ע"י הכאה וכדומה, אלא יוציאו מידם וייקחו מהם. ולגבי דעת ר' עקיבא שבכתובות, גם שם הוציאו מידם, ולכן תקנת הגאונים נצרכת.

ו. ביאור דברי הרמב"ם לאור הנ"ל

לפי כל הנ"ל, נראה לבאר את רמב"ם מוקשה:

שנינו במשנה בפ"ב דכתובות (טו ע"ב):

האשה שנתארמלה או שנתגרשה, היא אומרת בתולה נשאתני [וכתובתי מאתיים],

והוא אומר לא כי, אלא אלמנה נשאתיך [וכתובתך מנה], אם יש עדים שיצאת בהינומא וראשה פרוע – כתובתה מאתים; רבי יוחנן בן ברוקה אומר: אף חילוק קליות ראייה...

וכתב הרמב"ם (פ"ז מהל' אישות הכ"ה):

היא אומרת בתולה נישאתי ועיקר כתובתי מאתים והבעל או יורשיו אומרים בעולה נשאת ואין לה אלא מאה, אם יש עדים שראו שעשו לה המנהגות שנהגו אנשי אותה העיר לעשותן לבתולה כגון מיני שמחה או כתרים או מלבוש ידוע או שאר דברים שאין עושין כך אלא לבתולה הרי זו נוטלת מאתים, ואם אין לה עדים בזה הרי זו נוטלת מנה. ואם היה הבעל קיים יש לה להשביעו שבועת התורה שהרי הודה במקצת הטענה...

והשיג עליו הרמב"ם ד: "אמר אברהם: שבועת התורה אין כאן שהרי כפירת שיעבוד קרקעות הוא".

המגיד משנה (שם) כתב לתרץ דברי הרמב"ם, וז"ל: "ואני אומר שאין זו קושיא שכיון שהגאונים תקנו שתגבה הכתובה מן המטלטלין חזרה כתובה שאינה כפירת שיעבוד קרקעות בלבד".

והקשה ע"ז הלחם משנה (שם), הרי בגמ' בב"מ (ד ע"ב) איתא, שאף בשטרי חוב בימי הגמרא היו נגבים ממטלטלין, ומ"מ שטרי חוב אלו נחשבים "שעבוד קרקעות", וא"כ הדרה השגת הרמב"ם לדוכתה, מדוע פסק הרמב"ם שנשבע שבועת התורה, הרי אף אם גובה ממטלטלין עדיין הוי שעבוד קרקעות כמו שאר שטרי חוב?

ר' חיים מבריסק⁵ הוסיף להקשות: הרי הרמב"ם עצמו פסק בהלכות שבועות (פ"ח ה"ג), וז"ל: "וכן מי שהיה עליו מלוה בשטר וכפר בה ונשבע, פטור משבועת הפיקדון, שהרי בשטר נשתעבד הקרקע ונמצא ככופר בקרקע". עכ"ל. וא"כ משמע להדיא שהרמב"ם סובר ששטר נחשב שעבוד קרקעות, ומתעצמת קושיית הלח"מ מדוע כאן סובר הרמב"ם לעניין שבועה דלא הוי שעבוד קרקעות?

וע"ש במה שכתב ליישב, ולקמן נבאר באופן אחר.

שיטת הרמב"ן (הו"ד ברא"ש שבועות פ"ה סי' ג), שרק שטר שאפשר לגבות על ידו מלקוחות נקרא "קרקע". ורק אם יכול לתבוע בפועל מהלקוחות, אך אם אינו יכול

⁵ חידושי רבינו חיים הלוי על הרמב"ם שם, והובא גם בחידושי הגר"ח (סטנסיל) סימן קט (עמ' סג) וסימן קיג (עמ' סו). וכן בחידושי הגר"ח (על הש"ס והרמב"ם) סימן ח.

לתבוע בפועל, אין השטר נחשב כקרקע. אמנם **תוס'** (ב"מ ד ע"ב, ד"ה "אין נשבעין") **והרא"ש** (ב"מ פ"א סי' ו) חולקים, וסבירא להו שאפ' כשאינו יכול לגבות בפועל מלקוחות, כגון שאבד השטר, מ"מ השטר נחשב כקרקע.

ומבאר הנחלת דוד (ב"מ שם) את סברת תוס' והרא"ש, שאדם קודם-כל תובע דבר ששייך לו, ולכן שטר נקרא "קרקע" בכל מצב אע"פ שאין לזה "גיבוי"⁶.

ולפי דבריו ניתן להבין את סברת הרמב"ם, שהבעל צריך שבועה כדין מודה במקצת. כיוון שהגאונים תיקנו שיש שעבוד, וב"ד אינם צריכים לכופ עד שיאמר "רוצה אני", אלא לוקחים ומוציאים מידו ללא כפייה (כפי שביארנו לעיל), ועתה לאחר תקנתם כיוון שיש לו שטר, זה נחשב כקרקע, ולכן צריך שבועה כדין מודה במקצת.

אמנם תירוץ זה צ"ע, שהרי הרמב"ם עצמו פקפק בכוחה של תקנת הגאונים וכתב (פ"ז מהל' אישות ה"ט): "הרי שלא כתב כך בשטר הכתובה אלא נשא סתם, אם היה יודע בתקנה זו של גאונים גובה, ואם לאו או שנסתפק לנו הדבר מתישבין בדבר זה הרבה, שאין כח בתקנת הגאונים לדון בה אע"פ שלא נתפרשה כדין תנאי כתובה שהם תקנת הסנהדרין הגדולה עד שנוציא בה ממון מן היורשים". וא"כ קצת דחוק לומר שדברי הרמב"ם הם לאחר תקנת הגאונים.

ואולי בכל זאת לזה כיוון הרמב"ם בדבריו (שם, ה"ח): "ואנשים גדולים ונבונים הנהיגו דבר זה" – שהנהיגו לכתוב בכתובה בפירוש שמשעבד מטלטלין. וכך נהוג עד היום שכותבים בפירוש מטלטלין בכתובה, וכיון שכתב כך, יש שיעבוד על המטלטלין, ולכן יכולה לתבוע מה שנשתעבד לה.

⁶ וע"ש שביאר באורך את מחלוקת הראשונים, דלשיטת הרמב"ן קושיית התוס' שם לק"מ. ואכמ"ל.